

CSÍKI TAMÁS

A TÁRSADALMI MOBILITÁS EMLÉKEZETE A FALUSI TÁRSADALMAKBAN¹

A parasztság társadalmi mobilitásának interpretációit nemcsak a különböző tudományok módszertana, hanem az 1945 előtti és utáni politikai hatalom ellentmondásos, egyszerre jelenlévő modernizációs és antimodernizációs ideológiája, valamint a falusi világ 20. századi átalakításának programjai határozták meg. A két világháború közötti etnográfától, mely a parasztság mozdulatlanágát vallotta, és a felbomlás előtt álló népi kultúra megmentésére figyelmeztetett, távol állt a társadalmi változások kutatása. Erdei Ferenc a parasztságot ugyancsak felbomlásra ítélte „rendi szerkezetként” jellemezte, és a „paraszt társadalomformákból” való kibontakozás ideáltípusaként az agrár-polgárságot és az agrár-munkásságot (a polgárosodást és a proletarizálódást) jelölte meg. Megalkotott kategóriái: „még parasztok”, „romlott parasztok”, „már nem parasztok”, valamint a „földtől és a faluból menekülők” mind-mind ehhez a gondolathoz kapcsolódnak (ahogy a későbbi „utóparasztok” is), és az általa szükségszerűnek tartott vagy vágyott fejlődésről, és nem a történeti-társadalmi folyamatokról tanúskodnak (Erdei 1942: 60–81).

A II. világháború után a történetírásban és az etnográfiában is új értelmezések váltak meghatározóvá. A parasztság „belső bomlásának” tézise változatlanul érvényben maradt, ami immár a mezőgazdaság tőkésedésének és ezzel összefüggésben a „kisajátítás és a differenciálódás” következménye: az árutermelés igényeihez igazodó (sőt „zsugorgató”) szűk réteg növelte birtokát és vagyonosodott, míg a többség elszegényedett, és a törpebirtokkal rendelkező vagy teljesen nincstelen agrárproletárok közé süllyedt (Orosz 1972: 9–145).

Ez a szemléletmód határozta meg az etnográfiai, pl. a tiszai gyűjtések feldolgozását (Kardos 1997: 112), amivel szemben Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatása kínált alternatívát. Ők nemcsak az intra- és inter-

1 A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

generációs mobilitás (a fölfelé törekvés) stratégiáit vizsgálták, hanem a szegényedés és a vagyonosodás falusi megítéléseit, az egyének és a családok „emelkedésének és süllyedésének” tapasztalatait is. Ugyanazokat a folyamatokat más-más nézőpontból és értékrend szerint. Az emelkedés pl. éppúgy következhetett a gazdákat identifikáló csoportosajátos ambíciókból (a parasztemberbe beleszületett a vagyonosodási vágy), mint egy múltba helyezett „csodás” eseményből (amikor a zsellértársaságnak a földjét árkolták körül, Veres Sári egy begrébe pénzt talált... az apja hamarosan földet vett). De az életutak szakaszainak: hogy az emberek előbb utolérjék, majd elérjék magukat, szintén a helyi közvélemény által meghatározott jelentései voltak (úgy van ez, ha egyszer eléri magát az ember, mindennek tele van, szinte magától megy előre. Ha egyszer a jószág meghízik, már nem hányja le a húst könnyen magáról). A cselédek és a napszámosok helyzetének változatlanóságát másként ítélték meg a gazdák (bele vannak ragadva a trágyába), mint e léhelyzetet saját sorsként megélik (aki szegényül kezd az életet, végigkíséri a szegénység haláláig), ugyanakkor megkülönböztették és minden bizonnyal másként viszonyultak a természeti csapások miatt földönfutóvá váló Isten szegényeihez, illetve az önhibájukból: gondatlanságuk vagy életmódjuk miatt lecsúszott maguk koldusaihoz. Az elvándorlás, a föld népéből kiválás: pl. a fővárosban vállalt napszámos vagy ipari munka egyaránt lehetett elismert társadalmi erőfeszítés, ha azt földszerezés motiválta és visszatérés követte, valamint lezúllás, ha a városi integrációval zárult le (hiába, csak pesti csavargó lett a fiam). A helyzetváltoztatások és a fixációk jelentéseit tehát ezúttal is az átányi közvélemény alakította ki (Fél-Hofer 2010: 259–284).

Az 1960-as és 1970-es évek szociológiai kutatásai ihlették Molnár Máriaát, aki egyetlen település, Borsodgeszt II. világháború utáni társadalmi átrétegződését vizsgálta. Ő az egymással nehezen összevethető 1945 előtti és a téészesítés utáni foglalkozási csoportokon kívül a migrációt, valamint a családtípusok és az életmód változását is nyomon követte, amit statisztikai adatokkal, illetve örökölt tipológiákkal ábrázolt (pl. nagy- és kiscsaládok). A társadalmi folyamatok vagy a „felfelé mobilitás” akkor lesz érzékelhető, amikor egy-egy életpálya-részletet mutat be: az 1920-as években földnélküli cseléd, 1929-től csordás és éjjeliőr R. N. K. 1945-ben három hold földet kapott, és a kiscsordák közé emelkedett. Majd feles művelést is vállalt, és az 1959-es téészesítésig megduplázta birtokát (Molnár 1986).

Molnár Mária az 1980-as években a két világháború közötti paraszti mobilitás egyik legvitatottabb és inkább csak a korabeli közéleti és politikai diskurzusokból ismert dimenziójával, az iskolai mobilitással folytatta kutatásait. A mezőkövesdi gimnázium szerepét vizsgálta a parasztság „társadalmi mozgásában” és módszere is megváltozott: az apa foglalkozását rögzítő beiratkozási naplókat használta, valamint húsz interjú készített, melyek az egyéni és a családi aspirációkat s az iskoláztatás élményeit is illusztrálták. A szerző arra a meglepő következtetésre jutott, bár a foglalkozási kategóriák ezúttal is bizonytalanok, hogy az 1920-as években a diákok 30%-a „földműves foglalkozású” családból származott, miközben az egykori szereplők másként „emlékeztek” (nagyon kevés parasztyerek volt, a gimnázium nem a parasztoké). A parasztság iskoláztatásának egykori diskurzusai (a „paraszt” szemantikai kódjai²) tehát a múltkonstrukciókat is meghatározták; a kulturális mobilitás ugyanakkor nem garantálta a társadalmi státus megváltozásának önazonosságá válását (se úr nem voltam, se paraszt, csak lebegtem, sehova sem tartoztam) (Molnár 1989).

Az 1980-as években a strukturalista kutatások a szociológusok és az etnográfusok között is egyre népszerűbb egyéni életutak gyűjtésével egészültek ki. Andorka Rudolf a hagyományos ISA-paradigmát bírálta,³ mivel az nem ad választ arra, hogy a mobilitás „tény-

2 Volt egy olyan fiú, aki gazdálkodónak ment. Ezen elcsodálkozott mindenki, miért jártál akkor gimnáziumba, kérdezték. Elítélték, hogy minek járt iskolába, ha paraszt maradt (Molnár 1989: 50).

3 A Nemzetközi Szociológiai Társaság 1950-es években kialakított módszere.

legesen mit jelentett az érintettek számára, javult-e vagy romlott a társadalmi helyzetük, és szubjektíve hogyan élték meg ezt a társadalmihelyzet-változást.” Ezért a biográfiai vagy élettörténet-módszerre hívta fel a figyelmet, mely „közel áll a szóbeli történelemhez”, és maga is család-történeteket, köztük parasztszaládok több generációs életútját mutatta be. Pontosabban ennek demográfiai-foglalkozási adatait, ami szerinte a „nagy strukturális folyamatok” egyéni történeteket meghatározó szerepét illusztrálja (Andorka 1991: 957–974).

A lokális társadalmak monografikus kutatását és az egyénekig lebontható falutörténet megírását tűzte célul az a munkacsoport, mely 1983 és 1985 között Besenyőtelken készített több tucat életinterjú. Ezek egy része nyomtatásban is megjelent, és az utószó a szereplőkkel folytatott beszélgetések tanulságait rögzítette. Az élettörténetek a „jelentéktelennek tetsző” hétköznapiokból tevődtek össze, de nem nélkülözték a „valóság-élmek mitikus átköltését” és az „önmitológia-alkotás” szándékát sem (Őrszigethy–Szuahay 1990: 175–178). Hasonló konklúzióra jutott a „családtörténeti narratívákat” gyűjtő és a szimbolikus család képzetéig eljutó Boreczky Ágnes is: a család nemcsak viselkedésmódokat és értékeket közvetít, hanem mítoszokon és elbeszélte történeteken (családképeken) keresztül szocializál, és az örökölt narratíváknak legalább a „szimbolikus időn és téren belül, mozgástérnövelő funkciójuk van” (Boreczky 2002: 33–64).

Csupán néhány munkát idéztem fel, ami arra a következtetésre vezet, hogy miként a parasztság osztálystruktúrában való elhelyezése, úgy e szerkezetben való mozgása is bizonytalan. A „birtok” és a „kereset” (jövedelem) szerinti osztályok⁴ változatos kategóriái voltak használatban (törpe-, kis- és középbirtokos parasztek; szegény-, módos és vagyonos parasztság), ám a történeti, szociológiai és néprajzi kutatásokat sem e csoportok közötti mozgások, hanem a parasztság, akár rendként, akár osztályként való felbomlása érdekelte, ebből következően pl. a foglalkozásváltást vagy a migrációt egyirányú folyamatnak minősítették.⁵ A család-történetek és az egyéni életutak, továbbá az ezeket elbeszélő visszaemlékezések vizsgálata tette (tehette volna) lehetővé e szemléletmód kiegészítését, és ahogy Andorka Rudolf fogalmazta, a „társadalmihelyzet-változás” megélésének bemutatását (Andorka 1991: 959). Az interjúkat mégis inkább a múlt társadalmi valóságának, semmint a mobilitás tapasztalatainak megismerésére használták, és a nyelvi elemzésük is elmaradt.

Magam bizonytalan vagyok abban, hogy a következő néhány visszaemlékezés (amit ezúttal röviden tudok elemezni) alkalmas-e a megélt társadalmi helyzetek érzékeltetésére, az azonban felvethető, mit tudhatunk meg a falusi társadalmak „mobilitásáról”, ha az egykori szereplők történeteinek keresztül közelítünk hozzá. Elsőként egy kiskunhalasi gazda, Gyenizse Lajos 1932-ben írt visszaemlékezéséből idézek.

Édös apámnak is volt már ez időben 45 frt redencziója, amire neki is mértek erre a tagosításakor⁶ javából-rosszából vagy 70 holdat; édös anyám is ezen inséges időben kapta meg apai-anyakai jussát készpénzzül, 800 frtokat, amelyen 16 láncc szántó földet vevőgedtek össze, amiknek a jövedelmét továbbra is a föld vételekre fordították apránként, hogy a széttagoltságban fekvő birtokaik egybe olvaszthatókká legyenek... Az öröklött 60 holdnyi földjük is 5 darabban s különböző nagyság és minőségűek voltak, úgy hogy a 260 holdnyi föld tulajdon nagyon szét tagolt állapotban feküdt. Már ez évbent⁷ is lett a rokonoknak a jussából eladó, mert ók a jussukat olyan sok drb-ban kapták, mint édös apám. Az ilyen eladóvá lett földet azért is megkellott vennie, hogy a gazdasági akadály kisebb legyen, nem pedig azért, hogy a birtoka nagyobb legyen, s amíg az eggyik ki sem volt egészen fizetve, már ott volt a másik kényszer vétel. Így ment ez vagy

4 Max Weber kifejezése.

5 Az „utóparaszti hagyományok”, valamint a „visszaparaszatosodás” problémájára nem térek ki.

6 1862-ben.

7 1875-ben.

18 éven keresztül... 1869 őszén az uri gyerekek mind, akikkel együtt jártam a 4-ik osztályba, beiratkoztak a gimnázium 1-ső osztályába. Az iskolai pajtáskodás engem is sarkalt a beiratkozásra, s otthon sikerült kikönyörögnöm, hogy engem is beirattak... Öregapám ki adta a parancsot édös apámnak, hogy Pista, ezt a gyereket ki vidd a tanyára, ne tanítsd urnak, van már az elég, ezeknek se jutt már elég hivatal... Az én foglalkozásom 1871-ben sok féle volt. Kitavaszkodáskor a kanász kibetegedett, így én lettem a kanász, 2 hónap mulva az felgyógyult, lettem bárány pásztor meg isztrongás is, majd fejös tehén pásztor, nyomtatás idején meg lóhajtó az ágyáson... 1875 végére meg szűnt végleg a további pásztorokdási foglalkoztatásom, és béressé léptettek elő, s a következő évben már én voltam az ökrész béres, István bátyám meg a lovász béres. Mikor 70-ben az iskolából kikerültem, kaptam édös apámtól 1 fekete nöstény bárányt, a bátyám is kapott, a szaporodékjuk a miénk volt a gyapjujukkal együtt, és ha 10-ig szaporodott, akkor el kellett adni és csak három maradhatott. Nekem 70-től 75-ig annyit szaporított az az 1 bárány, hogy 1875 őszén 1 elő hasi fias üszőt vett édösapám a vadkerti vásáron 50 forintokért, így béressé löttemkor marha tartásom is lett... Ez évber⁸ én is avancséroztam, mert ez évben már éjjeli ökör legeltető is kezdtem lenni, a kézzeli vetés, széna boglya, kazal megrakására is reá szorítottam... 1887-ik évben meg is nőülhettem, az az év volt az, amikor a szolgálai minden napi foglalkozáson könnyíthettem. Már ekkor az 1870-ben kapott bárány nevelményéből jövedelmemből nem csak néhány drb juh és szarvasmarhám is volt, hanem 14 hold jó és buczka talajból álló föld vételem is volt, s kevés költő pénz is ált rendelkezésemre; a család alapításnál ez jó kiegészítő is lett... Az 1915-ik év január 3-án halt meg az édes anyám 81 éves korában, ekkor lettem én a magam gazdája. Tehát 57 életévem betöltésekor szakadtak a nyakamba végleg a termelési munka és az élet mindenféle gondjai, s csak 17 év óta fáradoztattnak azok engem... Lajos fiam ki járta a 4 elemi és a 2 ismétlő osztályt, 1-ször is birka pásztorságot tanult, azután meg a kézi munkásságot. Gyakran átszökött az utcánkban levő Bornemisza sógor kovács műhelyébe, ahol szeretett segíteni a vásra verni. Kovács, az nagyon szeretett volna lenni! De hát ide kint is szükség lett a családi segítségre és ennek a meg tanulására... Az Antal nevű fiam 1907 január hó végén, a gimnázium III-ik osztályából álván ki, és pedig azon gazdasági ok miatt, hogy nem kaptunk, azaz nem birtam kanászt fogadni, mert nem volt kit föl fogadni. Mivel ez időben a fölñött cseléd is nehezen volt kapható, úgy hogy csak 1 bérest és 1 gulyást birtam kapni, így a Lajos lett a 2-ik béres, a Károly fiam meg a kocsis, vagysis lógondozó, s ha szántani kellett, ő lett a 3-ik ekefogó (Gyenizse 1977).

Gyenizse Lajos 1857-ben született, memoárja, mely egy néprajzi gyűjtő szorgalmazására készült, közel 70 évet ölel fel, és a szerző naplószerűen, az egymást követő évek számára legfontosabb eseményeit idézi fel. A terjedelmes szövegből csak részleteket mutattam be, de ez is alkalmas lehet az életút a szóbeli elbeszélésnél átgondoltabb és rendszerezettebb megalkotásának értelmezésére. Az első emlékek 1862–63-ból valók: ekkor osztották fel Halason a közlegelőket és tagosították a birtokokat (apja 70 hold földet kap), s az ezt követő önállósulás hosszú folyamata rendezti az eseményeket lineáris történetté. A naplóíró az első gimnáziumi év elvégzése után, nagyapja akarataára, *szomorú érzelmekkel* került ki a tanyára. Sokféle munkát végzett, majd 1875-ben a bátyja mögött, aki a lovas fogatot hajtotta, ökörfogatos *béressé léptettek elő*. Néhány év múlva a kiemelt presztízsű éjjeli ökörlegeltetésben is részt vett (1878-ban *avancséroztam*), és önálló marhatartással büszkélkedhetett. Harminc évesen nősült, és ekkorra már nemcsak jószágból, hanem 14 hold földből és *kevés költőpénzből* álló különvagyonra volt.

Apja halála után (1893-ban) az örökösödést végrendelet szabályozta. A birtokot a két fiú között osztották fel,⁹ anyjuk élete végéig haszonélvezeti jogot kapott, és *lehetőleg*

8 1878-ban.

9 A naplóíró nősülése után is a családi gazdaságban maradt, bátyja 1882-ben ment külön.

minden héten egyszer a munkatevékenységünkről, bevétel és kiadásunkról kellett neki beszámolnunk. A meghalt lánytestvérük kiskorú gyermekeiről szintén a végrendelet gondoskodott, oly módon, hogy Lajost négy év alatt tízezer forint kifizetésére kötelezte. (Ez végül nyolc év alatt, kb. száz kishold föld eladásával teljesült.)

1887 és 1892 között született Gyenizse Lajos négy gyermeke (Lajos, Károly, Krisztina és Antal), akik az elemi iskola elvégzése után sorra a tanyai gazdaságba kerültek. A szocializáció tehát az előző generáció mintáját követte, és míg egykor az emlékirónak, ezúttal (1907-ben) Antal fiának kellett a gimnáziumot abbahagynia (mivel *nem bírtam kanászt fogadni*). Az ifjabb Lajos számára pedig a vágyott kovácsmesterség lehetősége szűnt meg.

Az 1910-es években a gazdaság mégis állandó munkaerő-hiánnyal küszködött. Krisztina 1913-ban ment férjhez (*így a munkaerő eggyel fogyott a háznál*), a fiúk pedig 2–3 éves sorkatonai, kiegészítő, majd háborús szolgálatra vonultak be. Lajos orosz hadifogságba esett (ahonnan nem tért vissza), Károly a fronton tüdőlővést kapott, és 1920-ban meghalt, így a gazdaságomban egy férfi családi munkaerőm maradt, aki az előregedett éveimben a felügyeletben helyettesít. A háborút túlélő fiú tehát nősülése után apja gazdaságát irányította, és gyermekei iskoláztatásával a család – az előző generációhoz hasonlóan – két részre szakadt. Antal fia ugyanis 1927-ben lett elemista, ezért Gyenizse Lajos felesége a városi házba költözött, míg a tanyán az idős gazda, a fia és annak felesége élt (Gyenizse 1977).

Ha a mobilitást az emlékiró tapasztalatában próbáljuk megragadni, a bevezetésben említett értelmezésektől eltérő következtetésre jutunk. Ennek közege a család, Gyenizse státusát a munkaszervezetben betöltött helye (*foglalkozása*) és annak változása határozza meg, amit a családfői hatalomnak alávetett munkaviszonyként él meg (*béressé léptettek elő, szolgai mindennapi foglalkozásomon könnyíthetem*). Az önállósodás ugyanakkor pontosan szabályozott: a jószágtartástól a különvagyon szerzésén és az öröklésen át anyja haláláig tart, amikor a *maga gazdájává* vált. E generációról generációra rögzített életpálya, az öröklődő kulturális és szocializációs minták biztosítják a család státusreprodukciónak. Ez akadályozza meg az egyéni ambíciókat, Gyenizse Lajos, majd Antal gimnáziumi tanulmányainak befejezését (ahogy magát, a fiait is *béresnek* nevezi), és ennek tudható be, hogy emlékezetében a szülei és a saját földvásárlása sem a vagyon gyarapításaként, hanem az örökösödés után feldarabolt családi birtok helyreállításának morális kényszerként jelenik meg. De a családi hálózat gondoskodik az árván maradt gyermekekről is.

Ez a perspektíva hogyan alakította a narratívát? Feltűnő az elbeszélés demográfiai események, családciklusok (születések, házasságok és halálozások) szerinti tagolása. Nyoma sincs viszont múltbeli konfliktusoknak vagy érzelmeknek, az emlékiró gyermekei születését éppúgy szenttelenül említi, mint fia hadi sérülését és halálát, amihez csupán annyit fűz hozzá: így aztán gazdaságomban 1 férfi családi munkaerőm maradt. A konfliktusok helyett az engedelmisség és a kötelességtudat, továbbá a tekintélyelvűség, a családi kapcsolatokat szabályozó alá- és fölérendeltség válik a múlt eseményeinek jelentést adó és azt narratív történeté alakító koherens értékrenddé: Édesapám, mint családtag fiúi kötelességet teljesített, és öregapám amikor csak kívánta, mindenről el kellett neki számolnia... Ez évre lett édesapám önállóan a maga gazdája. Ki is adta reportul nekünk, gyermekek szót fogadjatok, és iparkodjatok mindent jól csinálni, mert ezután minden a ti érdekeitekért fog történni, nehogy vénségtekre vagy előbb a más tarlójára szoruljatok. Ez nemcsak tanács, hanem feddés is volt, mert hozzátette: megértettétek... Emberé a munka, Istené az áldás – így van ez ma is. Lerögzítem e helyen, hogy a gazdasági életben a múltban eredményt, vagyis vagyongyarapodást csak úgy lehetett elérni, hogy nemcsak a gazda volt dolgos és szorgalmas, hanem annak a felesége, mint gazdasszony is erős akarattal

neki hasalt a reá háramló munkának, ilyenre nevelve az utódot, mert az is csak úgy tudja az örökményét megtartani (Gyenizse 1977).

Ezek a szövegrészek végül Maurice Halbwachs 1920-as évekbeli, Gyenizse memoárjával közel egykorú megfigyelését erősítik meg: a családi emlékezetközösség a generációkon át öröklődő morális rend és egyúttal e kisközösségek múltjának is a fenntartója (Halbwachs 1992: 54–80).

Nem lehetünk biztosak abban, hogy a család mindenki számára efféle szilárd értékrendet és persze az önálló gazdálkodáshoz szükséges anyagi javakat örökölt. A következő interjú Fél Edit 1952-ben Mezőkövesden készítette.

Mikor én megkezdtem, akkor abból a földből nem sok ment négyfele. Két katasztrális hold. A portát négyfele tettük. Nyíltra ment minden. A legfiatalabbat kihagytuk az apámmal. Apánk mondta, ehhez ne nyúljatok, ez az enyim marad. Négy asszony menyecske volt együtt. Amikor apánk mondta, má gyerekek el kell válni, mert sokan vagyunk a földhöz. Ehhez a vagyponhoz sok lett a család, mondta sokszor apánk, egyeztetek meg a házra, meg a földre. Meg is egyeztünk azután szó nélkül. Apánknak mérést adtunk mind. Volt olyan eset, hogy mikor kimértük apánknak, nekünk nem maradt semmi. Lóból nem ment senkinek, az ott maradt a legkisebbnél, gondjaviselésére az öregeknek, meg egy darab földet is hagytak neki ugyane célból. A feleségem amit hozott, az a bútor volt, nekem a ruhám kiadták, meg egy pár zsákot. De nagyon csekély volt az. Eke egy volt, az maradt. Kaszát kaptunk, kapát is. 1900-ban történt a megválkozás, ekkor egy félházba kerültünk. Család még nem vót. Láttam má, így nem élünk meg. Én soha életembe nem vótam se szóga, se summás. [Hat hónapra summásnak szegődött el, majd utána még nyolc hétre napszámosnak. Mit keresett ezzel?¹⁰] Nagy vagyont! Hat kiló szalonna, hat liter pálinka, 30 kiló liszt járt minden hónapra, hús mindennap, kivéve pénteket. Hatos kommenció volt. Annyi szalonnát spóroltam meg, hogy egész télen abból élünk, nem kellett hizlalni. [A munka után] itthon főztem, feketéztem,¹¹ meszeltem, azért, hogy a feleségem keze piszkos ne legyen.¹² Mindég gyűlt a pénz, ami gyűlt, rakásra tettük. Szereztünk földet vagy a lakást nagyobbítottuk... Ha egyszer már szétmegy a vagyon, nem tud jószágot állítani, nem lehet szaporítani. Tudtuk, ha szétmegyünk, szegények leszünk. Elhatároztam, veszek egy lovat és kocsi. A feleségem kétségbe esett, hogy mit csinálsz. Mi lesz, ha nem megy befele a pénz... Közben szaporodott a mi pénzünk. Hozzáfogtunk földet venni. Hun egy hódát, hun kettőt. 1914-re már volt fél hold szőlő, 8 hold föld. Mindég vót heverő pénz. Mindég kama-ton vót a pénzem. A szép ház megvót, a fiam nősülni akart, megnősítettem. Megszaporodott a vagyon. Egy holdat adtak az asszonnyal is, hogy teremjen, vegyen rajta ruhát, mert ő harmadik lány volt... Később kapott egy lovat és 10 hold földet. Még azt is megnéztük, hogy honnan szeljük a kenyeret, mióta a magam gazdája vagyok.¹³

Ebben az elbeszélésben a generációk különválása és az öröklés a kiindulópont, ami minden családtag helyzetét megváltoztatja. Gyenizse Lajos memoárjában ez tudatos családi stratégia és az önállósulás hosszú folyamatának a része. Köteles József emlékeiben demográfiai kényszer (a vagyponhoz sok lett a család), és az elszegényedés előidézője. De mit jelent számára ez a nehezen meghatározható léthelyzet? Az önálló megélhetést nem biztosító töredékföldet, a gazdálkodáshoz szükséges mezőgazdasági eszközök és állatok hiányát, valamint a testvéreivel megosztott portát és házrészét.

A szegényedés meghatározott életszakaszhoz (vagy családciklushoz) kapcsolódik (a megválkozásakor Köteles 23 éves), és az ebből kitörés motiválja az emlékező cselekedeteit.

10 Fél Edit közbevetése.

11 A padlót mázolta.

12 Ó ugyanis „éjfélről éjféltre” a varrással kereste a pénzt.

13 Köteles József (sz. 1877. Mezőkövesd). Néprajzi Múzeum, EA 2617.

A kényszerűen vállalt summás-, napszámos és cselédmunkát, ami a számára *nagy vagyont* jelentő havi komenciót biztosítja, a feleségét tehermentesítő ház körüli teendők ellátását és nem utolsó sorban az életformává váló minimalizált fogyasztást és szüntelen kuporgatást (*mindég gyűlt a pénz, ami gyűlt rakásra tettük*). De az újabb családi eseményt: a fia megházasodását szintén a földszerzést segítő tranzakcióként értékeli (*megszaporodott a vagyon, egy holdat adtak az asszonnyal*).

A társadalmi emelkedés nem kizárólag önerőből történt, annak más csatornáit is megváltoztatták. A föld-, a ló- és a kocsvásárlás ugyanis a személyközi kapcsolatait is megváltoztatta: a munkaadóknak alárendelt alkalmazotti vagy szolgaviszonya megszűnt, és ehelyett kisbirtokos gazdákkal társult.¹⁴

Az elmondott életpálya nem alkalmas a társadalmi helyzetváltoztatás minden tényezőjének megismerésére, ezúttal is annak megalkotása a fontosabb. Az örökrészül jutott szegénység és a fiatalkori státuszvesztés számára nem megváltoztathatatlan fátum, inkább cselekvésre ösztönzi (*láttam, már így nem élünk meg, elhatároztam, hogy veszek egy lovat és kocsit*). A földszerzés motiválja, ennek rendeli alá életformáját, közben házat vesz (*a szép ház megvót*), és a társadalmi kapcsolatai is átalakulnak. Gyeenizse Lajos, a halasi nagygazda, családi kontextusban élte meg a felemelkedést, melynek utolsó szakasza az önállóság, és a családi relációi az elsődlegesek. Köteles József 23 évesen *megválnak*, ezután a család orientáló, kényszereket vagy lehetőségeket jelentő szerepe megszűnik. Mobilitása a település társadalmi terében zajlik, s a summás- és a cselédmunka után, önerőből, falusi „self-made man-ként” lesz a *magá gazdája*. Ez határozza meg önazonosságát, s a fiatalkori életszakasz ezért merül feledésbe (*én soha életembe nem vótam se szóga, se summás*).

A történeti irodalom szerint a 19–20. századi falusi társadalmakat az örökösödéssel összefüggő birtokaprózódás és a deklasszáció feltartóztatatlan folyamata jellemezte; hogy az örökösökkel valójában mi történt, arra a kataszteri birtokívek és az üzemszisztiák nem adhattak választ. Miként jelent ez meg, és milyen értelmezést kapott a szereplők emlékezetében? A következő interjúkat Szabó László 1976-ban az Ipoly menti Vámosmikolán és Kemencén készítette.

Itt is volt akinek 30 hold földje volt, oszt elpusztult, aztán elment cselédnek. Ezek a Szabók, akiket említettem, az egyik sarjadéka. Vadászott, ivott, menyecskézett. Végeredményben abból élt, hogy az édesapja az ő gyerekeire hagyott három hold földet, minden gyereknek. Vadászott. A vadászbérletet vette ki, oszt ebbe belesült. Meg hát könnyen éltek. Ő is itt vót éjjeliőr. Most halt meg a napokban. Szabó Péter. Itt vót egy másik, Szabó Jani. Az meg rettentően szép lovakat szeretett mindig venni, de csak kőcsön pénzen. Aztán a szép lovak eltűntek, a fia panaszkodott, hogy mikor meghalt, annyi adóságot hagytak neki, hogy kénytelen volt a tszcs-be beállni és a birtokot átadni. Annak is volt vagy 40 holdja. De hát el volt adósodva: ha nem gyün a tszcs, hát már tönkre is megy. Én is összevesztem vele egyszer: – Te beszélsz, te ganaj? Oszt annyi az adósságod, hogy ha ki akarod fizetni, szegényebb leszel, mint én vagyok. Hát igen. A régiekben nagyon sok van itten olyan. Ha a falu végén elkezdjük, 1-2-3-4 ház áll mindenütt, mindenütt 40–50 hold föld volt, de mint napszámos emberek haltak meg... A lumpolás végett. Pláne a régi világban. A régi világban nem dolgozott, hát miből éljen. Minél lumpabb volt a gazda, annál több volt a gyerek. A család nagy és tartani meg nem bírta, ki suszternek, ki meg inasnak, ki hova üldözte a gyerekeit. Inkább elmentek: ki Pestre, ki inasnak. Az én apám testvéreinek egyikének sincs földje, mind eladogatta már. Meg ezek a Sziszek. Ezeknek volt nagyon sok földjük. Utoljára úgy volt, hogy ketten laktak egy ilyen szobába, amilyen ez. Mind a kettő teli gyerekkel...

¹⁴ Ez szintén az interjúból derült ki, amit Fél Edit a saját szavaival jegyzett le: „A lóval kezdett fuvarozni, mesterekkel fuvarba járt a vásárba. Összefogott másikkal, akárkivel, akinek egyes lova volt, jobban csak a szomszédal.” Néprajzi Múzeum, EA 2617.

Az én öregapámnak vót hat gyermeke, abba vót négy férfi. Kettő együtt vót, a másik, a legfiatalabb elment szógállyi. Pedig vót neki vagy 30 hold főggye. Hát akkor nem dógoztak olyan jól a népek. Óneki is hat gyereke vót. Négy fiú és két lány. És ezek sokáig együtt vótak, mert osztán az öreganyám az meghalt korán, oszt akkor a menyecskék vótak a gazdasszonyok. Legöregebb vót Lőrincz Borbála, aztán István, Imre, az vót az én apám, aztán jött Péter, Erzsébet és János. Imre és István otthon maradtak a szüleikkel és hazavitték az asszonyt, a lányok azért férjnél lettek, Péter útkaparó lett, a másik meg szógállyi ment Kiskeszire. 1908-ban halt meg öregapám, akkor mentek szét. Akkor ami föld még vót, hatfelé ment. De annyi sok adóssága vót az öregapámnak a takarékbba, az esztergomi takarékbba, hogy sokáig kellett fizetni. Azt a takarékot átvette az én apám, övé maradt a ház, a kocsí, az állatok és adott egy házhelyet az öreganyám. Annyival kaptunk mink többet. Mit mondjak, 300 négyszögöl lehetett a házhely.¹⁵

Na ott vót a Lengyel-kocsmá. Az a Lengyel Nándor 300 hold földet szerzett a kemencei jobbágyoktól. Mind hitelbe ment a pálinka, mind hitelbe a bor. Meg még pénzt is kölcsönzött később. Annyira, hogy például az én nagyapámnak, az édesanyám apjának egy egész házhelye vót, úgyhogy édesanyám, meg mink már egy talpalatnyi földet sem örököltünk, mert az mind a Lengyel Nándor kocsmájába ment, annak a birtokába került. Biztos tetszett hallani, hogy sok van a rovásán. Na akkor az úgy vót, hogy vót ennek a Nándi bácsinak egy ilyen hosszú botja, meg mondjuk Feri bácsinak egy ilyen hosszú bot. Amikor elmentek a kocsmába meginni egy féldécit, akkor az öreg mind a kettőbe vágott egy rovást. Mikor már jó sok vót: »Na te! Egy fertály földet vagy ezt vagy azt íráss ráml!« Nem bírta kifizetni, odament egy hold föld, akkor meg majd egy másik hold. Ez így ment.¹⁶

A narratíva mindkét esetben figyelmet érdemel. Lőrincz József néhány családot név szerint említ, melyek tagjai egyetlen vagy legfeljebb két generáció alatt szegényedtek el. Ezek nem egyedi történetek, a hanyatlás az emlékezetben általános érvényű: a 40–50 holdas gazdák, mint *napszámos emberek haltak meg*, mások cselédnek, suszternek álltak, Pestre költöztek vagy tsz-tagok lettek. Az egykor *nagyon sok földdel* rendelkező Szisz család¹⁷ leszármazottjai ingatlanaitak is elvesztették, és közös fedél alá kényszerültek. A szövegben nincsenek sikeres életutak és egymástól elkülönülő, más-más szociális helyzetű vagy kulturális karakterű csoportok, a földvesztés változatos formái a falusi közösség bomlásának részeként, komor kifejezésekkel elevenednek meg (*oszt elpusztult, ki hova üldözte a gyerekeit*).

Az emlékező nem kerüli meg az okokat sem, és ezt nem a törvényszerű birtokaprózódásban, hanem magatartásformákban látja. A „dzsentroid” mentalitás megannyi vonása jelenik meg a falusi világban, melyek a *könnyen élés*, a *lumpolás*, a *nem dolgozás* kritikájában összegződnek. Lehetséges, hogy Lőrincz egy képzelt erkölcsi normarend szerint utólag alkot ok-okozati összefüggést, ami nem nélkülözi a dramatizált-retorikai argumentációt sem. (*Te beszélsz, te ganaj? Oszt annyi az adósságod, hogy ha ki akarod fizetni, szegényebb leszel, mint én vagyok.*) A narratívum ugyanakkor arra utal, hogy az a morális rend és diskurzus, mely a szorgalmas munkát, a takarékoságot és a fogyasztás visszafogását tekintette a paraszti világ immanens értékének, s mely a múltban is legfeljebb leplezte az ezzel ellentétes gyakorlatokat, az 1970-es évekre elvesztette érvényét és kohéziós funkcióját. (Gyenezse Lajos memoárjában ez az értékrend a közösség fenntartója.)

15 Lőrincz József (sz. 1893. Vámosmikola). A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 4532-99 (Szabó I.–Szabó L. 1977: 454).

16 Az adatközlő nevét és személyi adatait nem ismerjük (Szabó I.–Szabó L. 1977: 457).

17 Egy másik visszaemlékező szerint 60–70 hold földjük volt (Szabó I.–Szabó L. 1977: 454).

Az elbeszélés következő részében Lőrincz József saját családja történetének néhány mozzanatát eleveníti fel.¹⁸ Nagypapjának 30 hold földje volt,¹⁹ a birtok felosztásakor már kevesebb (*ami föld még vót, hatfelé ment*), ráadásul *annyi sok* adósság terhelte. A hat gyermek (ezt korábban – nem a családjáról szólva – *lumpságnak* tartotta) és a lányokra is kiterjedő örökösödés miatt a következő generációnak tehát töredékföld jutott, és azt sem tudták megtartani. Ennek reflexiója, az okok megnevezése ezúttal elmarad, ami lélektanilag érthető: az emlékező nem beszél szívesen a személyes vagy a családi életút kudarcairól, az elszegényedés vélt vagy valós körülményeiről; azt egy közbevetett általánosítással fedi el: *hát akkor nem dolgoztak olyan jól a népek*. Számunkra viszont két következtetés adódik. A jobbágyfelszabadítás után a legnagyobb földű családok is egy vagy két generáció alatt a másik pólusra, a nincstelen szegények közé kerülhettek. Ennek emlékezete és narratívuma pedig, ha azt pszichikus funkciókkal és jelentésekkel rendelkező kognitív-szimbolikus rendszernek tekintjük, nemcsak a bírálatot, hanem – a saját családtörténetet megalkotva – az elfojtást vagy a kudarcézés tompítását is magába foglalta.

A következő szöveg a *kemencei jobbágyok* birtokvesztésének még egyértelműbb interpretációja. Az adatközlő nem nevez meg családokat, az elbeszélés idejéig tartó történetek, valamint a morális állásfoglalás is elmarad, ami a múlt és a jelen kapcsolatát teremthetné meg. A személyes emlékek hiányát a lezárt és tagolatlan, még *jobbágyokkal* benépesült múlt anekdotikus és folklorizált emlékezete, valamint az elbeszélés novellisztikus fordulatai pótolják (*na akkor az úgy vót, ez így ment*). Ez ad narratív keretet a családi birtokvesztés problémátlan és inkább csak illusztrációként való említésének. Fejttörést legfeljebb az okozhat, miért ez a széles körben elterjedt motívum (a birtok *elivása*) vált az ennél feltehetően összetettebb gazdasági és szociális folyamatok magyarázatává.

A paraszti társadalom mobilitásának kutatása kizárta az egykori tapasztalatok vizsgálatát, és a bemutatott interjúk sem az életútelemezés szándékával készültek. Konklúzióink mégis az lehet, hogy az idézett szövegek e szempontok szerint is újraolvashatók. A kiváltságos (*redemptus*) családból származó halasi nagygazda, Gyenizse Lajos az 1920-as évek közepéig 440 kataszteri holdra gyarapította birtokát (Alabán 2005: 484), erről azonban a memoárjában egyetlen szó sem esik, társadalmi világát a múltban gyökerező családi státusz megőrzése határozta meg. A mezőkövesi Köteles József, miután *megválakozik*, 8–10 hold földet tud összekuporgatni (ami a menyé hozományával egészült ki), döntéseit és életének minden mozzanatát az önálló kisgazdálét megteremtése és a település társadalmában jellegadó summás és napszámos tömegetől való elkülönülés motiválja. Az Ipoly-völgy szűk határu hegyvidéki falvaiban a néhány gazdagabb, 30–40 vagy legfeljebb 70 holdas parasztcsalád *pusztulása* foglalkoztatta talán legélénkebben a közvéleményt, és alakította az erkölcsi ítéletet is magukba foglaló narratívumokat.

A szövegek arra is felhívták a figyelmet, hogy az egyének helyzetének tapasztalatai éppúgy nem választhatók el a települések eltérő társadalmi miliőitől, mint a szubjektum (a szubjektivitás) dimenziójától. A tapasztalatokat az emlékezőmódok alakították élet-történetekké – az elbeszélések ezek változására is utaltak.

18 Az sem a kéziratban maradt gyűjtésből, sem a megjelent tanulmányból nem derül ki, hogy Szabó László az interjút egy vagy két alkalommal készítette.

19 Lehetséges, hogy a narratíva első mondata rejtett módon szintén a családjáról szól. (*Itt is volt akinek 30 hold földje volt, oszt elpusztult, aztán elment cselédnek.*)

SZAKIRODALOM

ALABÁN Péter

2005 Kiskunhalas társadalma a dualizmus idején és a Horthy-korszakban. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története* 3. Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 447–528.

ANDORKA Rudolf

1991 A társadalmi mobilitás családi élettörténetek tükrében. *Statisztikai Szemle* LXIX. (12) 957–974.

BORECKZY Ágnes

2002 Családtörténeti mozaik. A mobilitás és a migráció elbeszélései. *Századvég* VII. (23) 33–64.

ERDEI Ferenc

1942 *A magyar paraszttársadalom*. Franklin, Budapest.

FÉL Edit – HOFER Tamás

2010 „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Korall, Budapest.

GYENIZSE Lajos

1977 70, az az Hetven Esztendei vissza Emlékezései Bodoglári Gyenizse Lajosnak. *Néprajzi Közlemények* XXI. 7–75.

HALBWACHS, Maurice

1992 *On Collective Memory*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

KARDOS László

1997 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. Mentor–Szanator, Budapest.

MOLNÁR Mária

1986 *Egy Borsod megyei község társadalmi átrétegződése. Borsodgeszt 1945–1978*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

MOLNÁR Mária

1989 *A gimnázium szerepe egy paraszti közösség társadalmi mozgásában*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.

OROSZ István

1972 A differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–145.

ÓRSZIGETHY Erzsébet – SZUHAY Péter

1990 *Besenyőtelki életutak. A századforduló szülöttei*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.

SZABÓ István – SZABÓ László

1977 Az Ipoly-völgy népi társadalma. In: Ikvai Nándor (szerk.): *Börzsöny néprajza*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 443–486.

MOBILITATE SOCIALĂ ÎN MEMORIA ȚĂRĂNEASCĂ

Studiul de față prezintă niște memorii și interviuri realizate de către cercetători etnografi, pe baza cărora urmărește ce fel de semnificații și experiențe ale mobilității sociale au existat în societățile rurale. Pentru unul dintre cei mai mari gospodari din Kiskunhalas (Ungaria) cel mai important a fost reproducerea statutului familiei, asigurat de moștenirea modelelor culturale și sociale din generație în generație. În cazul unui gospodar mai mic din Mezőkövesd, cursul vieții și strategiile sale au fost determinate de procurarea pământului și de dorința de a deveni independent. Am regăsit și povestiri care au exprimat procesul și cauzele declasării sociale. Analiza lingvistică a textelor oferă posibilitatea ilustrării relației dintre trăire, experiență și amintire, dar și a identității narative.

SOCIAL MOBILITY IN THE PEASANTS' MEMORY

This study presents selections of a memoir and some interviews with older people made by ethnographers in the Hungarian villages after World War II. On the basis of narratives it examines social meanings and experiences of mobility created in local and family relationships. For one of the largest farmers in Kiskunhalas (Hungary) the primary aim in life was to retain the status of his family, while the smallholders and agricultural workers from Mezőkövesd were searching for independence. Finally, the memory has preserved the social fact that can be defined as becoming declassed. The linguistic analysis of narratives provides information on the relation between experience and memory or about constructions of personal and collective identities.

